

MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Varför studera leksaker?

BO LÖNNQVIST

I samband med diskussioner under 1980-talet om de s.k. krigsleksakernas skadliga inverkan på barnen, har man i offentlig debatt i Finland och Sverige intresserat sig för leksakens form och funktion över huvud i dagens kultur.¹ Det enorma *samlarintresset* för leksaker och återkommande rapporter om stigande auktionspriser på gamla leksaker har också aktualiserat ämnet. Man har kritiskt konstaterat att leksakerna i dag är en del av konsumtionssamhällets inriktning på *mode*, i betydelsen förändring. Det gäller att skapa nya "leksakerstränder", och därvid ingår leksaksindustrin en symbios med den skräpkultur som produceras för barn. Resultatet blir, säger man, leksaker som saknar fantasi och pedagogiskt värde, som uttrycker förlegade ideal och som appellerar enbart till ett maniskt, dyrt samlande. I motsats härtill vill man påstå att leksakerna under 1800-talet uttryckte en större omsorg om barn. De sparades och ärvdes och höll lektraditionen vid liv.

Begreppet leksak, i den form det uppfattas i den offentliga debat-

¹ Ett riksdagsspörsmål gällande "de för barnens uppväxt och utveckling skadliga krigslekarna och vapnen" behandlades 1981. Socialstyrelsens generaldirektör Vappu Taipale har i sin bok *Rauhan lapset* 1982, lanserat uppfattningen om att en föremålsrik miljö leder till lek på tingens villkor, medan en på saker sparsam miljö mera uppfordrar till social lek. — Man måste emellertid ställa sig frågande till uppfattningen att leksakerna i sig skulle besitta för leken positiva eller negativa egenskaper. Jfr Bo Lönnqvist, 'Lekens redskap', i antologin *Att leka är nödvändigt*, Liber Lund 1989, s. 198.

ten, och i den västerländska kulturen, är i högsta grad en produkt av vuxensamhällets syn på barnen, på tingen och på barnen i relation till tingen. Det är ett synsätt som utformats parallellt med den europeiska leksaksindustrins guldålder 1860–1930, en tid då leksakerna mycket konkret avspeglar det borgerliga samhällets ideal. Leksaken är ett föremål, producerat av de vuxna och med en *entydig* funktion, som man utgår från att barnet skall förverkliga i leken. Denna definition har präglat det allmänna medvetandet, utställningar, museisamlingar och den vetenskapliga forskningen. Den visar hur stark den *vuxenproducerade barnkulturens* genomslagskraft varit i över hundra år.

I denna översikt skall jag först granska den *antropologiskt* inriktade *kulturforskningens* olika sätt att behandla leksaken. Därefter skall jag som exempel referera några studier av barnens lek i modern, urban miljö i Finland. Jag projicerar detta mot några exempel från tidigare århundraden. Avslutningsvis diskuterar jag begreppet leksak i de vuxnas värld kontra barnens värld. Jag ser begreppet avspegla olika sidor av kulturmönstret, dels *barnens position i samhället*, dels deras *revir i kulturen*. Jag vågar hävda att barnkulturen, lekens redskap inbegripna, uppfattad som en specifik form av kreativitet och gestaltning, inte observerats. Här öppnar sig nya områden för både fältstudier och teoretiska resonemang kring föremålets *kognitiva* dimensioner och specifika grupp kulturer. Huvudfrågorna blir: På vilket sätt gestaltas föremålet som ett element i lekens struktur? Hur har barn tänkt och tänker de om tingen? Vilket är lekens kulturella (tingliga) arrangemang?²

När leksakerna på 1890-talet för första gången sammanfördes på Germanisches Nationalmuseum i Nürnberg, var det i anslutning till museets julutställning. Ännu på 1880-talet hade t.ex. dockorna presenterats som en del av dräktutställningen. Leksakens spridning i Europa under 1800-talet hänger i hög grad samman med det borgerliga julfirandet. Också den vetenskapliga synen färgades av detta: leksaken uppfattades som ett tidsfördriv och ett *connoisseurs*-objekt.

För den *kulturbistoriska* forskningen och samlarsynen blev leksaken främst ett kunskapsobjekt som vittnade om kulturvarianser, olika stadier av civilisation, hantverkets historia samt sociala och estetiska representationsbehov genom tiderna. Beträffande typurval och

² Föreliggande text har i engelskspråkig version hållits som föredrag vid American Folklore Society's 100-årsjubileumskongress i Philadelphia 21.10.1989. Texten bygger på ett under publicering varande manuskript *Ting, rum och barn. Kulturanthropologiska studier i gränser och gränsoverskridande*.

Leksaksmuseet på Sveaborg, en privatkollektion, representerar den vanliga typen av sådana museer. Samlingarna kan vara nog så rikhaltiga, presentationen utgår från tinget som ett samlarobjekt och appellerar till de vuxnas nostalgiska antikvitetsintresse. Barnet fångas av någonting helt annat. – Foto förf. 1987.

utformning poängterades ofta en konstans genom sekler.³ Synvinkeln är evolutionshistorisk och funktionalistisk. I sin världsomfattande översikt *Peepshow into Paradise* 1953 uppdelade Lesley Gordon materialet på en kronologisk del och en del över typer och regioner. Denna evolutionistiska leksakssyn inrymmer också en kartläggning av leksakens funktion vid fester och kultföremål, såsom målade ägg och dockor.

Den *historiskt-geografiska* aspekten upprepas i de flesta studier och utställningar över enskilda leksakstyper in i nutiden. Både Antikens leksaker, exotiska och förhistoriska lekföremål har beskrivits typologiskt, även om man konstaterat att det är svårt att skilja ut "äkta" leksaker och att många ting haft dubbelfunktion: rituellt-religiöst och som rekvisita i barnleken (t.ex. *dockan*).⁴ Ännu i *The En-*

³ T.ex. Karl Gröber, *Kinderspielzeug aus alter Zeit. Eine Geschichte des Spielzeugs*, Berlin 1928. Karl Groos, *Die Spiele der Menschen*, Jena 1899. Max von Boehn, *Puppen und Puppenspiele*, München 1929.

⁴ Lesley Gordon, *Peepshow into Paradise*, New York 1953. Regine Schmidt, *Die Darstellung von Kinderspielzeug und Kinderspiel in der griechischen Kunst*, Wien 1977.

cyclopedia of Toys grupperade Constance Eileen King materialet som följer: 1) Miniature Living, 2) Toys purely for pleasure, 3) Wheeled toys & children's transport, 4) Metal toys, 5) Board and table games, 6) Educational toys and pastimes. Kategorierna är det lilla föremålet, tidsfördrivet, materialet och edukationen.

Lekforskningen under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet utgick från Kants definition av lekens väsen som dels en fri, självvald aktivitet, dels lekens självändamålsenliga karaktär, baserad på en biologisk lekinstinkt med egenskaper som kraftöverskott, kampinstinkt, imitation, upprepning och komplettering. Man drog paralleller mellan barnets skaparkraft och konsten.⁵

Den *etnografiska* forskningen har tagit fasta på speciellt traditionen och imitationen. I tidiga antropologiska monografier över olika folkstammars kultur omnämndes leksakerna helt kort i avsnitten om lekar och sport, sång och dans. Man konstaterade att de imiterade vardagens bruksföremål eller att de små figurerna kunde ha samband med magiska föreställningar. Dockorna behandlades under primitiv konst. De klassiska studierna över de sibiriska tjuktjerna och korjakerna under ledning av Franz Boas är exempel på detta.⁶ I socialantropologiska studier i funktionalismens anda har man också sett leken och dess redskap som ett medel att forma och anpassa individen till det sociala livet.⁷ De konventionella etnologiska studierna har ytterligare gällt tillverkningen av leksaker som hantverk och hemslöjd, i ett vidare ekologiskt-ekonomiskt, konst- och kulturhistoriskt perspektiv.

En *problematisering* av leksaksbegreppet har småningom skett efter 1920-talet, under inflytande av historiskt-geografiska och funktionalistiska synsätt samt strukturalistiska och pedagogiskt-psykologiska teorier. Tendensen har varit att sätta in också den "obetydliga" leksaken i ett större sammanhang. Som ett vittnesbörd om kulturellt förhållningssätt över huvud, och som ett betydelsebärande redskap i

⁵ Constance Eileen King, *The Encyclopedia of Toys*, London 1978. Paul Hildebrandt, *Das Spielzeug im Leben des Kindes*, Berlin 1904. — Ur socialdarwinistisk aspekt: Heinrich Ploss, *Das Kind in Brauch und Sitte der Völker*. 3 Aufl, Leipzig 1911–1912.

⁶ Waldemar Bogoras, *The Chukchee. The Jesup North Pacific Expedition*. Ed. by Franz Boas (Memoir of the American Museum of Natural History. Vol. VII, 1904–1909), Leiden-New York Reprint 1975. Waldemar Jochelson, *The Koryak*. Idem serie, Vol. VI, 1908, Reprint 1975.

⁷ Hilma Granqvist, *Birth and Childhood among the Arabs. Studies in a Muhammedan village in Palestina*, Helsingfors 1947. Fritz Klepzig, *Kinderspiele der Bantu*, Mesenheim am Glan 1972. T. I. Itkonen, 'Die Spiele, Unterhaltungen und Kraftproben der Lappen', *Journal de la Société Finno-Ougrienne* LI, Helsinki 1941.

hela leksituationen. Klassiska studier av barnleken, skrivna av Yrjö Hirn (1916) och Johann Huizinga (1938) föregriper den psykologiska leksaksforskningen.⁸

Redan i *Das Berliner Kinderspiel der Gegenwart* (1957) fäste etnologen Reinhard Peesch uppmärksamheten vid barnlekens stora formvarians och lekens ständiga omgestaltning, som en pågående process. I sin studie över barnlekarna och deras förändring på Nya Zeeland 1959 utvecklade Brian Sutton-Smith liknande tankegångar. Strukturen i lekrepertoaren framställde barnen som både konservativa och innovativa.⁹

Behovet av mönster kompletterades av flexibilitet utgående från barnens aktuella erfarenhet. Den danske psykologen Jens Sigsgaard har i definitionen av leksaken (1982) fört in begreppet "imagination", förmågan att överföra iakttagelser på "realplanet" till ett slags föreställningar av mera "överklig" karaktär, en kreativ, uttryckligen för barnen specifik egenskap. Leksakernas symbolbärande roll blir det centrala i sådana synsätt. Med hjälp av leken och dess redskap kan verkligheten både upphävas och fördjupas och varieras (Lili E. Peller).

Enligt pedagogen Hans Scheuerl gick de äldre spelteorierna ut på att se leken som ett definierat händelseförlopp, en "innersubjektiv" process. Men i leken behövs också "utomsubjektiva" föremål, regler och partners, varför leken måste ses också som symbolisk interaktionism. Man kommer då in på de teorier (Erik H. Erikson, Lev Wygotski) där lekstrukturen ses som en särskild art av abstraktion. Relationerna mellan verklighet och fantasi, tingens tillskrivna egenskaper och symboliska betydelseskiftningar blir det centrala också för en kulturantropologisk leksaksforskning.¹⁰

⁸ Leksaken ses som ett medel för barnet att finna mening i sin värld, att ur kaos skapa kosmologi. Hirn har riktat blickarna på lekvärldens oföränderlighet å ena sidan och dess karaktär av utomverklighet och kort varaktighet å den andra. Huizinga understryker att leken har en egen tid och ett eget rum, som står utanför den materiella nyttan och nödvändigheten och sålunda förverkligar leken en tingens högre ordning. Yrjö Hirn, *Barnlek. Några kapitel om visor, danser och små teatrar*. Helsingfors 1916. Johann Huizinga, *Den lekande människan*. Stockholm 1945.

⁹ Reinhard Peesch, *Das Berliner Kinderspiel der Gegenwart*, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Volkskunde, Bd 14, Berlin 1957. Brian Sutton-Smith, *The Games of New Zealand Children*, Folklore Studies 12, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1959.

¹⁰ Jens Sigsgaarde og Ib Varnild, *Det legede vi med. . . Gammelt legetøj i Danmark*, København 1982. Hans Scheuerl, 'Alte und neue Spieltheorien', *Das Kinderspiel*. Texte, herausgegeben von Andreas Flitner, München 1978. F. J. J. Buy-

När verkligheten anpassas till leken uppstår ett egenartat förhållande mellan mening och betydelse för leksaken. Föremålet behåller sin reella betydelse (operativt), men får genom en ny handling en ny mening eller "tilläggsinnebörd". Detta förhållande kommer till synes också i "lekandet omkring" ett föremål (A. Leontjew, Jean Piaget). Det är denna föremålets betydelserepertoar och det kulturella arrangemanget barnen ger uttryck åt i hanterandet av tingen symboliskt i leken, som fascinerar mig och som jag skall exemplifiera i det följande. Begreppet leksak vidgas därmed betydligt, det är motiverat att tala om "lekens redskap", d.v.s. när tingen tar gestalt som projektioner för verkligheten.

Ett synsätt som tangerar en mera kognitiv antropologisk aspekt på tingen i barnens värld visar sig fruktbart också för tolkning av bildmaterial från 1500- och 1600-talen. Det vederlägger också det vanliga påståendet att barn inte hade leksaker förr, i synnerhet inte i folkliga förhållanden. På Peter Brueghel d.ä.:s välkända målning av lekande barn i en by i Nederländerna 1560, utgörs lekens rekvisita av barnens egna kroppar och av hela den omgivande fysiska miljön: staket och stockar, sandhögar och tegelstenar, tunnor, bockar, stenar, käppar, träd och djur. Av leksaker i konventionell mening finner man endast en käpphäst, snurror, bollar, styltor och tunnband, några dockor och en dockvagg. På samma sätt finner man i det 1657 av Jacques Stella utgivna bildverket *Les jeux et plaisirs de l'enfance*, att huvuddelen av lekens redskap är ting som får sin mening i själva lekprocessen: masker att skrämma med, en kruka i en trädgren som man slår sönder, elden som man hoppar över, den andres kropp som man rider på.¹¹

Också muntligt traditionsmaterial från folkliga förhållanden i både landsbygds- och stadsmiljö i Finland i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet visar, att praktiskt taget *alla ting* i den fysiska miljön

tendijk', Das menschliche Spielen', i *Kulturanthropologie*. Neue Anthropologie herausgeg. von Hans-Georg Gadamer und Paul Vogler, Bd 4, Stuttgart 1973. Lektörerin inom utvecklingspsykologien: L.F. Stone & J. Church, *Childhood and adolescence*, New York, Random House 1973. Jean Piaget/Bärbel Inhelder, 'Das symbolische Spiel', i *Das Kinderspiel. Texte* - - - se ovan. Lili E. Peller, 'Modelle des Kinderspiels' (som föreg.). A.N. Leontjew, 'Realistik und Phantasie im Spiel' (som föreg.).

¹¹ Simon Schama har i kapitlet 'I barnens republik' i *Mellan Gud och Mammon. Nederländerna under guldåldern 1570-1670*, Bonniers, Uddevalla 1989, pekat på huru intresset för att avbilda barns lekar under denna tid dels kan ses som encyklopediskt-didaktiskt, men dels även som en avsikt att visa på det slumpmässiga och narraktiga i barndomen.

kunde användas i leken. Redskap, husgeråd och framförallt husdjuren fungerade som projektioner för barnens världsbild.

Det på olika håll i Norden kända spelet "Jakobs stege", "Fårhimmeln" eller "Himlastegen", som t.ex. vallpojckarna i Satakunta i västra Finland spelade, åskådliggör trappans princip i kulturen, förbindelsen mellan det jordiska och det himmelska. Ting som barnen har förfärdigat själva är alltså inte enbart imitationer av de vuxnas redskap.

En samling tegelstenar från 1400-talet på Tavastehus slott har fotspår av barn och djur, som sprungit på teglen medan de legat och torkat eller hoppat på dem. Det är barn i olika åldrar. Det är kanske den förbjudna leken, men likväl en aktivitet inlemmad i de vuxnas arbete och barnen har rört sig i flock, med djuren.¹²

För några år sedan kom en tolvårig flicka (min dotter) och berättade att hon på "en sandstrand" hittat en fin båt av styrox med segel av en plastpåse. "Den kunde du fotografera för din samling!", var hennes omdöme och vi sökte upp platsen. Det är i den absoluta kärnan av Helsingfors, i en stenöken där man inte väntar sig att få se några lekande barn. "Sandstranden" visade sig vara en smal remsa under en båtkaj av plankor. Under bryggan, där en vuxen inte kunde krypa in, låg båten. Det var ett något oformligt, rektangulärt stycke styrox med en instucken träbit som köl, en avklippt plastflaska som kajuta, en sjöfågelsfjäder som bogspröt. Masten låg bredvid med en uppträdd plastkasse som segel. Vid ändan av bryggan fanns spår av en "hamn", två plankstumpar lagda över stenar. Barnen, som lekt, skulle kanske komma tillbaka och kanske även göra nya ting, i strandvattnet skvalpade en hel del "bråte" som hamnverkets renhållningsbåt ännu inte hunnit suga upp (bild).

Barnleken lever alltså, i av de vuxna icke organiserad form, på undanskymda platser med ting som får sin betydelse i leksituationen – icke med en på förhand, av de vuxna given endimensionalitet. Givetvis avspeglas i lekens redskap den omgivande miljön. Men reproduceringen är i all sin tillfällighet, en kreativ process i de lekandes regi och lekrekvisitan spelar en integrerad roll i själva leken.

Aktuella studier över barnens lekbeteende i urban miljö i Norden har kritiserat barnmiljöernas stora ensidighet. Vid studier av barnens beteende på moderna bosättningsområden i t.ex. östra och västra Böle i Helsingfors, har man konstaterat att de planerade lekplatserna inte tilldrar sig barn om andra alternativ, såsom gågator, torg och öppna platser finns. Också lek med naturomgivningens stenar och

¹² Jfr Lönnqvist, i not 1 ovan.

träd, liksom bollspel och rollekar håller på att försvinna.¹³ Saknar barnen inspiration från vuxenvärlden? Är barnen så hårt programmerade för vuxenstyrda lekar i planerad lekmiljö t.ex. daghemmens lektimmar, att egna initiativ och skaparkraft förkvävs? Försvinner vissa lekar helt och hållet, utan att ersättas av andra? Förändras barnens förhållande till tingen i leken på grund av ett formfulländat, men i fråga om typvariens mycket begränsat urval industriellt producerade leksaker?

Tidigare analyser av leksaker har sett föremålen pedagogiskt-instrumentellt, tingen som påverkade av barnen. Men tingen har också studerats i ett rituellt-emotionellt-magiskt perspektiv, som kunskapsobjekt för barn. I båda fallen vittnar de om barnens position i samfundet.

Ett etnologiskt eller kulturanthropologiskt leksaksstudium tar fasta på tingens obegränsade betydelserepertoar i leken och vuxenlivets

¹³ *Leikin ympäristö. Lasten ulkoleikkimahdollisuudet Helsingissä*, Helsingin kaupungin kaupunkisuunnitteluvirasto, Asemakaavaosaston julkaisu AB:9/82, 1982. Anne Ali-Tolppa, *Lasten leikkitoiminnat ja leikkipaikat Itä- ja Länsi-Pasilassa. Leikin ympäristö II*, idem serie AB:1/87. 1986. För Sverige, t.ex. Eva Lis Bjurman, *Barn och barn. Om barns olika vardag*, Liber Lund 1981. – *Barn i stan från sekelskifte till åttiotal*, Folksam/Stockholms stadsmuseum/Tidens förlag. Reviderad upplaga 1983.

gränslösa gestaltning i barnens lekvärld. Det är barnkulturens specifika struktur. Tingens förvandlingar, både "fria" ting och formgivna leksaker, som en omprövningsprocess, blir då den centrala strukturen i lekens föremålsvärld. Barnkulturen, det är barnens revir, ger prov på en annan värld, andra "narrativa" och "figurativa" traditioner än de konventionella.¹⁴ Att dokumentera barnkulturens egna semantiska relationer är svårt, att åskådliggöra dem i en utställning ännu svårare, eftersom det i hög grad är frågan om en osynlig kultur. Förvandlingens princip, som barnkulturens karakteristiska abstraktionsform, fungerar med ögonblickets snabbhet och lekens attraktionskraft synes åtminstone till en del ligga i att den sker utom räckhåll för de vuxna.¹⁵ Men leksaken som objekt för kulturforskningen blir också ett vittne om vuxensamhällets värderingar och tolerans i allmänhet och dess barnuppfattning i synnerhet. Barnens världsbild finns i tingen i leken, de vuxnas i tingen för leken.

En mycket aktuell fråga då det gäller barnleken och dess redskap i dagens värld – en värld där överkonsumtion och svält, flyktingläger, barn i krig och prostitution, barnarbete, en hårt urbaniserad och teknokratiserad miljö är en realitet – blir enligt min mening: På vems villkor leker barnen över huvud? Huru tänjbar är den ovan definierade förvandlingens princip i kulturen?

¹⁴ Jfr Umberto Eco, 'Att läsa saker', i *Vad kostar ett mästerverk*, Brombergs Malmö 1987.

¹⁵ Denna aspekt kan tillämpas också på historiskt material, se t.ex. Bo Lönnqvist, 'Synen på barn i Helsingfors under 1600- och 1700-talen', *Den första festdräkten*, Helsingfors stadsmuseum, Memoria 2, 1988.